

Тетяна Цимбал
(Кривий Ріг, Україна)

**ПАМ'ЯТЬ ПРО МАЙДАН:
УСНА ІСТОРІЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ТА
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ**

Протестні акції, що відбулися в Україні у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р., стали найчисельнішим соціальним спротивом часів незалежності нашої держави. Громадяни, які вийшли на вулиці столиці та багатьох міст і сіл, не погодилися з геополітичним вибором, здійсненим тодішньою владою, і стали учасниками Революції Гідності – етапу зламу в цивілізаційному поступі України, визначальному для подальшого розвитку українського суспільства і держави. Вперше в новітній історії України для придушення соціального спротиву влада вдалася до масового вбивства протестантів. Небесна сотня, яка постала в результаті розстрілу учасників Майдану, поповнила пантеон національних героїв України і назавжди залишиться в історії.

З метою збереження пам'яті про події Майдану, гідного вшанування сміливців, які ризикували своїм життям заради позитивних змін, планується створити архів Майдану, основою якого стануть спогади учасників та свідків протестних акцій. У свою чергу матеріали архіву увійдуть до експозицій майбутнього Музею Майдану (Музею Свободи). Крім того сам Майдан необхідно перетворити на місце пам'яті, адже «місця пам'яті і живуть завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті немає, а значить необхідно створювати» та охороняти спеціальні центри пам'яті, «бастіони пам'яті»¹. Тим більше, що, за М. Фуко, минуле постійно змінює форму в дискурсі сучасного, реальність же минулого зберігається в артефактах його репрезентації².

¹ П. Нора, *Проблематика мест памяти*, Санкт-Петербург 1999, с. 26.

² М. Фуко, *Археология знания*, Киев, 1996.

Для досягнення цієї мети Український інститут національної пам'яті у березні 2014 р. започаткував проект «Майдан: усна історія»³. В рамках проекту збираються спогади свідків та активістів Майдану з різних регіонів України, що й стануть джерельною базою для істориків, документалістів, правозахисників та ін.. Станом на червень 2015 р. записано 149 аудіо- та 159 відеоінтерв'ю. Зібрані матеріали зберігаються в архіві Українського інституту національної пам'яті. Окремі фрагменти інтерв'ю розміщуються в Інтернет-просторі.

На першому етапі реалізації проекту (березень-квітень 2014 р.), коли ще чимало учасників Революції гідності перебувало на місці подій у Києві, вдалося записати свідчення представників майже всіх областей України. Матеріали початкового періоду, серед яких є індивідуальні та групові інтерв'ю, переважно фіксувалися на аудіоносії. Деякі з опитаних респондентів тоді не дали письмової згоди на оприлюднення записів, деякі залишились анонімними. Значимість записів першого етапу проекту полягає в тому, що за відносно стислі терміни були зібрані спогади найактивніших учасників Революції Гідності безпосередньо на Майдані.

Відеофіксація спогадів розпочалася з липня 2014 р. на другому етапі дослідження. Записи здійснювались в приміщенні УІНП або за місцем роботи респондентів. Здебільшого до кола опитаних належать мешканці Києва та Київської області. Значимість цього етапу полягає у фіксації еволюції емоцій і переживань учасників Майдану, цілеспрямованому відборі респондентів для об'єктивізації фіксованого матеріалу (розширення категорій учасників за віком, статтю, способом участі, охоплення якомога більшої кількості громадянських ініціатив, що були представлені на Майдані).

Завданнями третього етапу, що триває і сьогодні, є записи усних історій учасників Революції Гідності в усіх регіонах України, залучення до проекту опонентів Майдану; систематизація інтерв'ю; оприлюднення

³ <http://www.memory.gov.ua/page/maidan-usna-istoriya>

спогадів, популяризація матеріалів проекту в освітніх закладах та на публічних заходах тощо.

Проект реалізується у співпраці з багатьма громадськими ініціативами та організаціями. Так з липня 2014 р. укладено угоду про співпрацю з громадською організацією «Фонд збереження історії Майдану», головою виконкому якої є відомий європейський дослідник радянських та пострадянських процесів Роберт ван Ворен. Працівниками фонду також здійснюється збір спогадів про Майдан, тому кінцевим результатом співпраці Інституту та Фонду буде обмін записами та їх оприлюднення.

До архіву Інституту пам'яті приймаються аудіо-, відео- та фотоматеріали учасників, очевидців Майдану, журналістів, операторів, які фільмували події листопада 2013 р. – лютого 2014 р. До УІНП передав близько 90 матеріалів викладач Коледжу науки і мистецтв штату Джорджія (США) Вільям Ріш, що записував як під час самого Майдану, так і після, мандруючи багатьма містами України, зокрема і перебуваючи на Сході.

Нещодавно до УІНП відео- та фотоматеріали про події Майдану були передані журналістом відділу інформації і маркетингу Українського католицького університету Петром Дідулою. Вони зняті у Києві та Львові й відображають участь у Майдані понад 20 осіб. Петро Дідула разом із Ольгою Онишко (журналісткою, громадською активісткою, режисером і продюсером, яка народилася на Галичині, а від 2002 р. мешкає у США) реалізують проект документальних фільмів «Жіночі обличчя Майдану», під час якого були зняті 46 інтерв'ю з активістками протестних акцій. Після презентації цього проекту, яка відбудеться на другу річницю Революції Гідності, робочі матеріали зйомок та самі документальні фільми також зберігатимуться в УІНП, про що є попередня домовленість з авторами проекту.

З квітня 2015 р. Український інститут національної пам'яті розгортає реалізацію проекту «Майдан: усна історія» в регіонах. Для фіксації спогадів учасників Майдану у найбільших містах України створені робочі

групи, до складу яких входять місцеві науковці, студенти, громадські активісти. Останній період дослідження триватиме до березня 2016 р., а згодом стане частиною архіву Майдану.

Виконуючи обов'язки координатора Криворізької робочої групи, за квітень-червень 2015 р. автору статті вдалося організувати запис 43 інтерв'ю, з яких 26 на радіо та 17 на телебаченні (за сприяння Державної телерадіокомпанії «Криворіжжя»). У березні 2016 р. планується завершити впорядкування зібраних записів та надати доступ до архіву Майдану науковцям, освітянам, журналістам, режисерам та ін.. В майбутньому матеріали можуть використовуватися у меморіальних заходах, просвітницькій діяльності, наукових дослідженнях та історичній документалістиці.

У процесі спілкування з учасниками Майдану, запису їхніх свідчень у нас виникли питання: як співвідноситься індивідуальна та колективна пам'ять, чи є усні історії дзеркалом індивідуальної свідомості, чи все ж відображають вплив колективної свідомості на пам'ять особи і залежать від загальних настроїв у суспільстві або групі, до якої належить людина. Власне цій проблемі і присвячене наше дослідження. Провідними методами останнього є біографічне інтерв'ю та усна історія, а також метод філософської рефлексії, що дозволяє виявити найбільш глибокі, сутнісні характеристики предмету дослідження, осягнути його не поверхово, а на рівні розуміння. Використовувалась й інтервальна методологія, що доповнюється методом демінзонального аналізу, з метою отримання цілісного результату дослідження.

Центральними поняттями дослідження є колективна та індивідуальна свідомість, колективна та індивідуальна пам'ять. Перші два є більш дослідженими, більш вживаними, такими, що не викликають особливих суперечок. Так колективна свідомість, як правило, визначається як духовна єдність суспільства, яка не є простою сумою індивідуальних свідомостей, а існує незалежно від них у вигляді соціальних факторів (звичаїв, моралі, права, традицій, знань і т. д.), що має сильний вплив на індивідуальну

свідомість⁴. Колективна свідомість створює моральне суспільне середовище, що змушує людей приймати способи дії і мислення, поширені в даному суспільстві. Індивіди притягуються один до одного завдяки спільним віруванням і подібним почуттям. Останні і складають умови існування колективу, передумови духовного буття. Чим більше колективна свідомість як «голос громадської совісті» регламентує соціальне життя суспільства, тим сильніший і міцніший зв'язок індивіда з групою. Малі частини суспільства, організовані всередині себе також прагнуть до цілісності та солідарності, як і суспільство в цілому; в них розвивається групова свідомість.

Індивідуальна свідомість – це духовний світ кожної особистості. В індивідуальній свідомості відбиваються суспільні ідеї, цілі, ідеали, знання, вірування, що народжуються й існують у соціальному середовищі⁵. Тобто індивідуальна свідомість є відображенням суспільного буття індивідів і знаходить свій вияв у суспільній формі. У той же час духовний світ людини має індивідуально-неповторну форму. Індивідуальні риси свідомості індивіда пов'язані не тільки з конкретними особливостями його життєдіяльності, а залежать від його нейрофізіологічних структур, особливостей психіки, генетичної організації, від рівня його власних сил і здібностей.

У своєму розвитку індивідуальна і суспільна свідомість опосередковують одна одну: кожний індивід розвиває свою свідомість через творче осягнення духовних надбань минулих поколінь і сучасності, а розвиток духовності людства здійснюється через індивідуальні досягнення, духовні відкриття окремих особистостей.

Щодо понять «індивідуальна» та «колективна пам'ять», нагадаємо: ще в першій половині ХХ ст. французький філософ німецького походження Моріс Хальбваск змістив фокус уваги істориків з поняття «минуле» на поняття «пам'ять» або «колективна пам'ять», враховуючи, що

⁴ *Философский энциклопедический словарь*, ред. Л. Ильичев, П. Федосеев, С. Ковалев, В. Попов, Москва, 1983, с. 624.

⁵ *Философский энциклопедический словарь*, ред. Л. Ильичев, П. Федосеев, С. Ковалев, В. Попов, Москва, 1983, с. 624.

про минуле ми нічого не знаємо і тільки наближаємось до його досягнення. У той же час пам'ять дозволяє дослідити те, як у свідомості окремої людини чи в колективній свідомості існують уявлення про події минулого. В роботі «Соціальні рамки пам'яті» автор проводить думку про те, що індивідуальне насправді соціальне і міститься у сфері громадянської відповідальності, індивідуальне повинно регулюватися методами соціальної інженерії та перетворюючої практики⁶. Тобто пам'ять індивідів і груп соціально детермінована. М. Хальбвакс підкреслює: «Як правило, я згадую про щось тому, що мене до цього спонукають інші, їхня пам'ять допомагає моїй пам'яті, а моя пам'ять спирається на їхню... У цьому смислі виходить, що існує колективна пам'ять й індивідуальні рамки пам'яті, і наше індивідуальне мислення здатне до спогадів остільки, оскільки воно замкнене в цих рамках і бере участь в цій пам'яті»⁷.

Погодимося, що спогади можуть вибудовуватися або навколо певної людини, що розглядає їх зі своєї власної точки зору, або розподіляються по спільноті, будучи її певним відображенням. Тобто індивіду властиві два типи пам'яті, і залежно від того, співвідноситься він з однією або з іншою, він може займати дві протилежні позиції. З одного боку, його спогади вписуються в рамки його особистості, його особистого життя, з іншого – в деякі моменти він поводить як член групи, відтворюючи в пам'яті і підтримуючи безособові спогади тією мірою, якою вони торкаються його групи. За Хальбваксом, ці пам'яті проникають одна в одну, індивідуальна пам'ять може спиратися на колективну, щоб підтвердити або уточнити певні спогади, відновити щось забуте.

Тим не менше, у процесі досліджень ми спостерігали, що індивідуальна пам'ять йде власним шляхом, а колективна пам'ять зосереджується навколо індивідуальних, зберігаючи відмінності. Таким чином, індивідуальна пам'ять не зовсім ізольована, закрита, адже щоб відновити певні події минулого, людина іноді звертається до чужих спогадів. Функціонування індивідуальної пам'яті неможливе без опертя на

⁶ М. Хальбвакс, *Социальные рамки памяти*, Москва 2007.

⁷ М. Хальбвакс, *Социальные рамки памяти*, Москва 2007, с. 248.

існуючі поза нею, встановлені суспільством опорні пункти. У той же час ми пам'ятаємо тільки те, що бачили, відчували самі. Індивідуальна пам'ять не змішується з колективною, маючи вузькі рамки. Так наші респонденти, читаючи або слухаючи спогади інших учасників Майдану, пригадували певну подію, про яку в силу тих чи інших причин призабули. Тобто необхідно розрізняти внутрішню (індивідуальну, автобіографічну) пам'ять та зовнішню (соціальну, історичну). Перша використовує другу, адже історія нашого життя все ж є частиною загальної історії, яка ширше, але більш схематична, ніж індивідуальна.

Погоджуючись з М. Хальбваксом, підкреслимо, що історичні події є допоміжними засобами нашої пам'яті, події й дати – лише зовнішні знаки, до яких звертається людина, покидаючи межі свого «Я». Причому наша пам'ять звертається тільки до історії, що «прожита». Події Майдану, війни, національні свята можна розглядати з двох точок зору: по-перше, як унікальні факти, що змінюють життя великих груп, по-друге, як серію кадрів, що проходять через індивідуальну свідомість. Для того, щоб доторкнутися до історичної реальності, яка стоїть за цими кадрами, людина повинна вийти за межі свого «Я», усвідомити точку зору групи, зрозуміти, як той чи інший факт, подія проникли в сферу національних інтересів, стала пам'ятною датою для всіх. Причому історичні, загальні поняття відіграють другорядну роль, адже існує автономна особиста пам'ять, а колективні спогади накладаються на спогади індивідуальні, забезпечуючи певний контроль над останніми.

Майдан – національна подія, що змінила життя кожного українця. Такі події відбуваються не часто, проте дають нібито часові точки відліку для кожного. В цілому, нація дуже далека від індивіда, щоб він вважав історію своєї країни чимось окрім широкого контексту, з яким він перетинається тільки в деяких точках. Особливо це стосується молоді. Однак у результаті потрясіння соціального середовища, яке пережила і переживає Україна, перед українською молоддю відкриваються перспективи виходу з того вузького життя, в якому вона перебувала. Ці

раптові сплески політичного, національного життя породжують у молоді враження, що вона виходить на новий, невідомий життєвий шлях.

Сьогодні, майже через два роки після Майдану, молоді українці більш усвідомлено беруть участь у житті тих груп, до яких вони належали інстинктивно, нераціонально. І тепер події впливають на спогади. Тобто спогади значною мірою є реконструкцією минулого за допомогою даних, отриманих сьогодні, що значно змінює картину, адже нові образи перекривають старі. В різні періоди життя людина входить в різні групи і з точки зору цих груп розглядає минуле. В процесі включення в нові групи спогади оновлюються і поповнюються. До того ж кожна людина включається в декілька різних груп, які можуть дробитися, звужуватися з часом. Таким чином, індивідуальна пам'ять збагачується з чужою допомогою, і як тільки внесені зміни вкорінююся, вони не відрізняються від інших

Тим не менше після записів інтерв'ю, ми переконалися: неможливо, щоб дві людини, навіть ті, що стояли по один бік барикад, бачили один і той же факт однаково, розповідали про нього через певний час, відтворили його абсолютно тотожно.

Важливо наголосити і на конвенціональності пам'яті, тобто пригадуванні як реконструкції минулого. Спогади змінюються з часом, або ж можуть і не зберігатися: «Деякі спогади не виникають знову не тому, що вони застаріли і поступово розсіялися, а тому що раніше вони були оточені такою системою понять, якої в них вже немає сьогодні»⁸. З іншого боку, спогади можна актуалізувати, змінити, виробити, за допомогою спеціальних методів і засобів: «...Історія не просто відтворює розповіді сучасників про події минулого, але час від часу виправляє їх – не тільки тому, що використовує інші свідчення, але й для того, щоб пристосувати їх останньому виявляється історичний характер колективної пам'яті»⁹.

З часом спогади змінюються, формуються – від особистісного їх сприйняття до планомірного або несвідомого конструювання образів

⁸ М. Хальбвас, *Соціальні рамки пам'яті*, Москва 2007, с. 127.

⁹ М. Хальбвас, *Соціальні рамки пам'яті*, Москва 2007, с. 127-128.

минулого в групах; відбувається ревізія пам'яті, її адаптація до політичних змін. Кон'юнктура ж пам'яті використовується як засіб впливу на спільноти. У той же час можлива і ритуалізація пам'яті, її застигання.

З іншого боку, фіксація спогадів про Майдан дуже важлива, адже з часом пам'ять про певні події вже не підтримується групою, яка брала в них участь і відчула на собі їхні наслідки. Коли пам'ять розпорошується між деякими індивідуальними свідомостями, загубленими в нових групах, спільнотах, спогади вже відновити неможливо. Врятувати ці спогади можна тільки певним чином зафіксувавши їх. Тим самим історична наука виконує одну із своїх задач: будує мости між минулим і майбутнім, встановлює спадкоємність. Крім того, кожна історична подія розглядається фахівцями з точки зору виконання завдань, і доки завдання (національні, політичні, релігійні тощо) не виконані, всі учасники події замкнені в єдиному просторі. В нашій країні виникли нові завдання, породжені війною, тому інтерес до Майдану, його завдань уже не у фокусі уваги. Можливо, що вже наступний день після події, що розхитала, знищила або оновила структуру суспільства, розпочинає інший період. Але люди, суспільство цього не помічають, і зрозуміють лише тоді, коли будуть сформульовані нові цілі.

Не дивлячись на всі трагічні події, суспільство живе, підкріплюючись традиціями, створюючи ілюзію спадкоємності. Саме це дозволяє перейти від одного соціально-історичного етапу до іншого не перериваючи колективну пам'ять. Насправді існує декілька колективних пам'ятей (різних груп). І в кожній – своя історія, але на перший план виступає схожість, а не різниця колективних пам'ятей певного суспільства. На Майдані були сталі групи, об'єднання патріотичні, а були і ворожі групи, сформовані штучно, за допомогою матеріального фактора. Після лютого 2014 р. такі групи розпалися і сьогодні окремі їх члени зберігають неповні спогади про події, переважно через побоювання покарань.

Підсумовуючи, підкреслимо, що проблема відображення історичних подій в колективній та індивідуальній пам'яті в усноісторичній формі,

проблема взаємовпливу та взаємозв'язку цих видів пам'яті дуже складна, адже, як наголошувалось вище, пам'ять формується в неоднорідному, історичному, фрагментарному просторі суспільства, одночасно деформуючись та адаптуючись до політичних змін, а спогади змінюються від особистого їх сприйняття до планомірного або несвідомого конструювання образів минулого в групах. І це необхідно брати до уваги дослідникам, враховуючи похибки, викривлення, метаморфози, позаяк «мистецтво пам'яті є найбільш інтригуючим з різновидів інтелектуальної діяльності»¹⁰. Не дивлячись на нетривалий період, що пройшов з часів Майдану, пам'ять учасників піддається трансформації, в першу чергу, тому, що наслідки подій не співпадають з очікуваннями. Отже, зафіксовані на аудіо та відео носії усні історії учасників Майдану є відображенням як індивідуальної, так і колективної свідомості, і потребують подальшого осягнення у полідисциплінарному науковому дискурсі.

Бібліографія

1. Йейтс Фрэнсис, *Искусство памяти*, Санкт-Петербург, 1997.
2. Нора Пьер, *Проблематика мест памяти*, [в:] *Франция – память* / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок, Санкт-Петербург, 1999.
3. *Философский энциклопедический словарь*, ред. Л. Ильичев, П. Федосеев, С. Ковалев, В. Попов, Москва, 1983.
4. Фуко Мишель, *Археология знания*, Киев, 1996.
5. Хальбвакс Морис, *Социальные рамки памяти*, Москва, 2007.

¹⁰ Ф. Йейтс, *Искусство памяти*, Санкт-Петербург, 1997, с. 129.

Tetâna Cimbal. Pamięć o Majdanie: historia mówiona jako odzwierciedlenie świadomości zbiorowej i jednostkowej.

W artykule zostały zaprezentowane wyniki realizacji projektu Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej „Majdan: historia mówiona” na poziomie regionalnym, a mianowicie: analiza wspomnień aktywistów i świadków akcji protestu. Zbadano problem korelacji pamięci zbiorowej i jednostkowej, zależność charakteru mówionych historii respondentów od świadomości indywidualnej i panujących nastrojów w społeczeństwie lub w grupie, do której należy człowiek. Podkreśla się ważność dokonania wideo lub audio nagrań wspomnień o znaczących wydarzeniach, przecież z biegiem czasu pamięć już nie jest wspierana przez grupę uczestników, która również odczuła określone skutki społeczno-polityczne wydarzenia. Wtedy pamięć zbiorowa rozprasza się pomiędzy świadomościami jednostkowymi, zagubionymi w nowych wydarzeniach i odtworzenie wspomnień staje się niemożliwym. Podkreśla się niepewność oceny wiarygodności odzwierciedlenia w pamięci zbiorowej i jednostkowej wydarzeń w formie historii mówionej, przecież pamięć kształtuje się na niejednorodnej historycznej przestrzeni społeczeństwa, ulegając jednocześnie zniekształceniu i dostosowaniu się do zmian politycznych. Wspomnienia zmieniają się od osobistego ich postrzeżenia do planowego lub nieświadomego konstruowania wizerunku przeszłości w grupach, co koniecznie powinni uwzględniać badacze.

Відомості про автора

Цимбал Тетяна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії і соціальних наук Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет». Сфера наукових інтересів – філософія міграцій та еміграції, проблема буттєвого вкорінення людини.

Останні публікації:

- 1) Феномен еміграції: досвід філософської рефлексії : Монографія. – Київ-Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. – 396 с.;
- 2) Міфи українських емігрантів як спосіб збереження зв'язку з Батьківщиною : Колективна монографія. – *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / Pod redakcja Andrzej Czyzewskiego, Rafala Stobieckiego, Tomasz Toborka, Leonida Zaskilniaka.* – Warszawa; Lodz, 2012. – 496 s. – S. 161-170.;
- 3) Евристичний потенціал цивілізаційного вчення Фелікса Конечного : Колективна монографія. – *Historia – mentalnosc – tozsamosc. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku / Pod redakcja Eugeniusza Koko, Magdaleny Nowak i Leonida Zaskilniaka.* – Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 2013. – 616 s. – S. 154-163.;
- 4) Протоконцепції еміграції в європейській філософії XIX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 1083. – Серія: теорія культури і філософія науки. – Випуск 49. – Харків, 2014. – С. 26-32.;
- 5) «Чи є батьківщина, у ґрунті якої – коріння людини?»: проблема еміграції в екзистенційній філософії // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць ДДПУ ім. Івана Франка. Серія «Філософія». – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2015. – Випуск тридцять п'ятий. – С. 13-22.